

प्रकरण दुसरे

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथेतील
उपेक्षितांचे चित्रण

DR. SARASWATI NARAYAN TELANG
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

प्रकरण - दुसरे

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण (‘ओझं’ या कथासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

प्रास्ताविक

व्यंकटेश माडगूळकर यांनी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. आपल्या लेखनाबाबत ते एका ठिकाणी सांगतात की, ‘जीवनात मी जे भोगलं, जे ऐकलं, जे अनुभवलं आणि जे पाहिलं त्यातूनच माझ्या साहित्याचा जन्म झाला. अनेक कथांची बीजे मला गावातूनच लाभली. गावची माणसेच मला लिहायला प्रवृत्त करित होती. मीही एखाद्या बालकाप्रमाणे सारे काही टिपून घेत होतो..... दिसेल ते गोळा करित होतो.’

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथा वास्तवाला स्पर्श करणाऱ्या आहेत. माडगूळकरांनी दलित जीवनावर लिहिलेल्या कथांची संख्या तीसच्या घरात आहे. या कथातून त्यांनी मांग, रामोशी, वडर, व्हरल तसेच सुतार, लोहार, न्हावी इत्यादी अस्पृश्यवर्गीय माणसे हे ग्रामजीवनाचे अपरिहार्य घटक असतात. व्यंकटेश माडगूळकर यांचा ‘ओझं’ हा कथासंग्रह दलित जीवनावर आधारित आहे. यांमध्ये एकूण पंधरा कथांचा समावेश होतो. अशा या दलित वर्गाचे गावाशिवाय चालू शकत नाही. अशा या सर्वांचे चित्रण कलात्मक तटस्थतेने माडगूळकर करतात. त्यांच्या ‘ओझं’ या कथासंग्रहातील कथांचा अभ्यास पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल.

१) समाजातील अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या व्यक्तीचे चित्रण करणाऱ्या कथा

२) भटक्या जातीतील उपेक्षितांचे चित्रण करणाऱ्या कथा

आता या मुद्यांचा तपशिलाने विचार करू.

१) समाजातील अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या व्यक्तीचे चित्रण करणाऱ्या कथा

‘ओझं’ या कथासंग्रहात कथांचे विषय बनलेल्या व्यक्ती महार या अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजातील आहेत. यामध्ये ‘देवा सटवा महार’, ‘गणा महार’, ‘गोडे पाणी’, ‘अखेर आकण्या घरी आला’, ‘वारी’ या कथांचा समावेश होतो.

१) देवा सटवा महार-

व्यंकटेश माडगूळकर यांची १९४७ साली प्रसिध्द झालेली व माणसांवर लिहिलेली पहिली कथा म्हणून ‘देव सटवा महार’ होय. तराळकीचे काम करणाऱ्या देवा या व्यक्तीभोवती ही कथा गुंफलेली आहे. देवा हा थोराड हाडाचा, बुटक्या बांध्याचा व मवाळ प्रकृतीचा आहे. तो कुणाचे वाईट चिंतत नाही किंवा कुणाचे मन मोडत नसे, हात्याचा स्वभाव आहे. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत तो सतत कामात असतो. तराळकीचे काम करून, संध्याकाळी गोळा करून आणलेली भाकरी व देवाच्या बायकोने राणीने केलेल्या कोरड्यासाबरोबर मुलगी ईश्वरा, तानी व राणी व प्रल्हाद यांच्याबरोबर सुखासमाधानाने जेवतो.

देवा जसा सज्जन आहे तसाच तो भाविकही आहे. तो प्रत्येक गुरुवारी उपवास करतो. संध्याकाळी राणीने केलेल्या गोडधोड जेवणाने तो उपवास सोडतो. जेवण झाल्यानंतर देवा तक्क्यामध्ये जातो. ‘तक्का’ ही महारवाड्यातील सार्वजनिक इमारत आहे. तक्क्यातील भिंतीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे एक चित्र आहे. देवा तक्क्यात येतो. तेव्हा थोडा शिकलेला मारूती महार सर्वांना सांगत असतो की, “आता काय आपनावर विंग्रज सरकारचं राज न्हाई, काँग्रेस-लोकांनी त्यांच्यापासनं राज जितून घेतलं हाय. गांधीबाबा म्हणजे एकनाथ महाराजांचा

अवतार. तेस्नी हे म्हार, हे चांभार, हे वडार असली भेदभावाची भाषा पसंत न्हाई. इटाळचंडाळ न्हाई. समदी सारखीच.”^१

देवाला ही गोष्ट मोठी कौतुकाची वाटते. तो मारूतीला विचारतो, ‘खरं म्हणतोस का, मारूती?’ त्यावर मारूती म्हणतो की, ‘आपला जातवाला बाबासाब आंबेडकर परदान झालाय तक्रडं दिल्लीला. पाक गांधी न्हेरूच्या मांडीला मांडी लावून बसतोय. अरं, त्यो आपला ‘बा’ हाय. लेकरावानी त्यो आपनाला जपनार हाय. त्येनंच बडव्यास्नी हुकूम दिला आन पंढरीचा इटोबा म्हारापोरास्नी भेटवला.’ (देवा सटवा महार, पृ.५) हे सर्व ऐकून देवाचे हृदय भरून येते. आपल्यालाही कोणीतरी वाली असल्याचा त्याला आनंद होतो. दिवसभराच्या कामाने थकल्याने घरी येऊन झोपतो व सकाळी लवकर उठून चावडीपुढील जागा स्वच्छ करतो. त्यादिवशी देवी डॉक्टर येतो. देवा सर्व महार, रामोशी डॉक्टरला ‘जोहार’ म्हणतात. देवाने आदल्या दिवशीच गावभर फिरून देवी डॉक्टर येणार असल्याची दवंडी दिलेली असते. तरीसुध्दा पाटील पुन्हा तराळ कुठे आहे म्हणून हाका मारू लागतो. देवा गडबडीने योते. व म्हणतो, “जी, मी देवा हाय न्हवं हातंच” त्यावर पाटील त्याला रागावून म्हणतो की, “कुठं गेला हुतास मरायला? जा, समद्या घरोघर जाऊन सांग जा, तानी पोरं घोऊन चावडीत यायला पळ.” (देवा सटवा महार, पृ.७)

देवा पुन्हा गावात सर्व ठिकाणी जाऊन सांगून येतो. परंतु कोणीही मुलांना घेऊन येत नाहीत. तेव्हा पाटील पुन्हा त्याच्यावर खेकसतो व म्हणतो, “आरं ए तराळा.....राजावानी बसून राहिला आहेस लेका. त्या माणसांस्नी का तुझ्या बानं हाका मारायच्या का?” त्यावर ‘कथा करू नगस लई. समद्यांना म्होरं घालून घेऊन ये. सरकारी इनाम खाता, त्ये काय बापघरची पेंड म्हणून व्हय, रं? चुकार कुठला, ऊठ!’ असे म्हणून शिव्या देऊन पाटील पुन्हा प्रत्येकाच्या घरी जाऊन

सांगण्यास सांगतो. देवा पुन्हा धायगुडाच्या वस्तीवर, बाबराच्या मळ्यात सांगून येतो. परंतु कुणीही मुलांना घेऊन देवी काढण्यास जात नाहीत. संतु तुकाराम मात्र देवाला पाच पंचवीस मोटा पाणी ओढण्याचे काम सांगतो. तसाच उपाशीपोटी काम करून परत गावात चावडीवर येतो. तेव्हा तिसरा प्रहर झालेला असतो.

देवाची काळी कातडी उन्हाने तापलेली असते. सगळीकडे पुन्हापुन्हा पायपीट केल्याने पायाचे पंजे ठणकू लागतात. तो चावडीपुढे येतो व डॉक्टरला सांगतो की, 'समद्या वस्तीव जाऊन आलो. ते धायगुड्याची आन् बाबराची मानसं गेल्याती गावाला.....' तेव्हा डॉक्टर देवावर भडकून म्हणतो, "बकबक बंद कर, धेडाची जात, लेका. तू गेला नसशील वस्तीवर, मला माहिती आहे, कुठं पान-तंबाखू खाऊन चार गप्पा हाणून आला असशील, हरामजादा? मला बनवतोय. सकाळपासून मी इथं कोकलतोय आणि दहा-पाच पोरांशिवाय पोर आलं नाही चावडीत."२

देवा काकुळतीला येऊन जाऊन आल्याचे सांगत असतो. पण डॉक्टर त्याचे ऐकून न घेता पिसाळलेल्या कुत्र्यासारखा त्याच्यावर ओरडतो, 'चूप! मग्नूरासारखी उलटी उत्तरं करतोयस आणखी. हरामखोरा! उठता-बसता लाथाडायला पाहिजे तुम्हा धेडांना, म्हणजे सुतासारखे सरळ याल.' (देवा सटवा महार, पृ.१०) चावडीवर उभा राहून तो शिव्यांची लाखोली महारांवर वाहतो, त्याचा आवाज ऐकून गावातील लोक जमू लागतात. तसतसा डॉक्टरचा आवाज चढू लागतो. देवाला राग येतो. देवाचे त्या स्थितीचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, "काठीच्या टोकावर टेकलेल्या दोन्ही हातांच्या पंज्यावर हनुवटी ठेवून देवा टक लावून साहेबाकडे पाहत होता. बघता बघता त्याचे डोळे वटारले, तांबडेलाल झाले, नाकपुड्या फुरफुरू लागल्या. दातावर दात घट्ट बसले आणि दंडांना कापरे भरले."३

रागाने देवा खाली वाकतो व पायातले धुळीने भरलेले तुटके पायताण घेऊन डॉक्टरला ओरडतो व म्हणतो, “अरं ए, बांबलीच्या, चावडीचं जोतं उतरून खाली ये. शिव्या देणारं तुजं थोबाड फोडतो ह्या तुटक्या जोड्यानं!” (देवा सटवा महार, पृ.१०)

दुसऱ्या दिवशी संपूर्ण खेडे देवा महाराच्या या अचाट कर्तुकीने ढवळून निघते. एकजण देवाला भल्या माणसा, साहेबावर भर चावडीत जोडा काढायला काय दारू पिऊन आलास की गांजा वढून आला होतास. त्यावर देवा म्हणतो, “पंतसरकाराम्होरं न्हाई, तर पाक दिल्लीच्या राजाकडं जाऊ दे, मी न्हाई भेनार श्याप सांगंन पंतसरकारला, ‘तुम्ही अम्मलदार नेमल्याती, तेना काय महार लोकांस्नी आईभईनी वरनं शिव्या दियाचा हुकूम दिलाय् काय?’ म्हणून कुणीबी टिकूजीनं येवं आन् आमांस्नी चेंडूवानी ठेचलावं, म्हंजे हाय काय?” (देवा सटवा महार, पृ.१०,११). दुसरा एकजण देवाला “पाटलाने शिव्या दिल्या तेव्हा?” असा प्रश्न केला. तेव्हा देवा म्हणतो, “पाटलाचं काम येगळं. त्येच्या खरकाट्यावर जगलुया. ते दोन जोडं मारत्याती आन् पुना पोटाशीबी धरत्यात.” (देवा सटवा महार, पृ.११) असे बोलणाऱ्या देवाला सरकारात आपलाही कुणातरी वाली आहे याचा आनंद होतो.

काही दिवसांनी डॉक्टर संस्थानी पोलिसांकडे देवाची तक्रार करतो. संस्थानी पोलीस देवाला पकडून नेऊन तुरुंगात टाकतात. राणी मोलमजुरी करून मुलांना जगवते आहे. माडगूळकरांच्या या कथेविषयी गो.मा.पवार म्हणतात, “देवा सटवा महार’ ही एका दलित मनाचा सवर्णाविरुद्धचा प्रक्षोभ प्रकट करणारी, त्यांच्याकडून होणाऱ्या अन्यायाचा बंडखोरीपणाने प्रतिकार करायला उद्युक्त झालेल्या दलित माणसाची कथा असावी, ही बाब अर्थपूर्ण असली तरी केवळ योगायोगाची नव्हे. माणसाचे मन आणि समाजाचे अंतरंग ओळखणाऱ्या या लेखकाला जणू बदलत्या

वातावणाची आणि दलित मनाच्या आकांक्षेची चाहूल त्याच्या द्रष्टेपणामुळे होती.”^४

अशाप्रकारे माडगूळकरांनी एक सवर्ण व्यक्ती अस्पृश्य जातीतील एका माणसाची अकारण अवहेलना कशा पद्धतीने करते, तिच्यावर अन्याय करते, त्यांच्या जातीचा उद्धार करून शिव्या घालते, या सर्व घटनांच्या विरुद्ध देवा बंड करतो. त्याच्या मनातील प्रक्षोभाचा स्फोट अत्यंत स्वाभाविक पद्धतीने या कथेत चित्रित केलेले आहे.

२) गणा महार

जगण्यासाठी माणसाला कोणते ना कोणते काम करण्याचा सतत ध्यास असतो. असाच गणा नावाची व्यक्ती आपले पारंपारिक काम सोडून तमाशामध्ये ढोलकी वाजविण्याचे काम करून जगत असतो. गणाचे व्यक्तिचित्र रेखाटताना माडगूळकर म्हणतात, “एक नकट्या नाकाचा काळाकरंद माणूस सत्तावीस अड्डावीसच्या घरातला, अंगलटीनं फाटका आणि उंचीनं ढांगुळा, त्याच्या एकंदर झोकावरून तो महार-मांग यांपैकी असावा, असं वाटत होतं.”^५ लेखकाची ओळख काढून त्यास चहा पिण्यास नेतो.

गणा हा नांद्रेकरांच्या फडात ढोलक्याचे काम करतो. लेखक गणाला गाव सोडण्याचे कारण विचारतो. तेव्हा गणा उत्तर देतो, “मी केली की तराळकी वरीसभर. लई जिकीर कामाची. टपाल पोचवायला खेटं मारावंत, सगळ्या गावची लाकडं फोडावीत, पाटलाची घोडी राखावी, दीसभर कामाखाली पिट्टा पडायचा, आन हे करून मिळवायचं काय, तर भाकरीचं चार तुकडं आनू बक्कळ शिव्या!” (गणा महार, पृ.४०) या सर्व कारणांना कंटाळून तो गाव सोडतो.

तमाशाचा नाद कसा लागला हे सांगताना गणा म्हणतो, “म्हणच हाय की ‘बामणाघरी लिवणं आन म्हाराघरी गानं. पयल्यापासनंच नाद तमाशाचा. ढोलकं-तुनतुनं घरीच. गावच्या तमाशात वाजवायचा, गानं म्हणायचा.” (गणा महार, पृ.४०) तमाशा उभा करण्यासाठी सोसलेले कष्ट, खाण्यापिण्याची, धडूतपांघरूणाची आभाळ सोडून गणाने खूप प्रयत्न केले. तमाशाच्या धंद्यात तो बायका-पोरांची कधी आबाळ होऊ देत नाही. तो प्रत्येक गावी तमाशाच्या ठिकाणी तंबू ठोकून कुटुंबासमवेत आनंदाने रहातो. तमाशात काय काय सुधारणा होणार आहेत याबाबत लेखकाकडे तो चौकशी करतो. तो म्हणतो, ‘साहेब, तुमास्नी एक इचारायचं हाय, तमाशात काय सुदारना व्हाव्या, म्हणून सरकारनं काय कमिटी बसवलीया, म्हणून ऐकतो, हे खरं का?’ लेखक म्हणतात, ‘होय, खरं आहे ते, गणा, चांगली जाणती माणसं आहेत ती!’ त्यावर पुन्हा गणा प्रश्न विचारतो, ‘बरं, मग सुदारना म्हंजे काय करणार ते?’ ‘तुम्ही लोक फाजील बोलता. वाईटसाईट शब्द उच्चारता, ते बंद करा आणि....’ असे लेखक म्हणतात तो म्हणतो “थांबा, थांबा, आता तुमी म्हणता, आमी फाजील बोलतो. खरं हाय. पन शिनिमात तर पाक बायांच्या अंगाला अंग लावल्यात. तसं तर आमी बोर्डावर करत न्हाई, लांबूनच बोलतो, मग?” (गणा महार, पृ.४१)

गणा हा प्रांजळ मताचा आहे. त्याचे मत आहे की, “तमाशातली अश्लीलता कमी करून तमाशात सुधारणा करायची असेल तर मग शिकलेल्या बामण लोकांनी तमाशे काढावेत आणि खेळ करून पाहावेत, कितीजण पाहायला येतात ते. त्याचा दावा होता की, खेडवळ लोकांना असले तमाशे आवडणार नाहीत. ते बघायला येणार नाहीत.”^६

अशाप्रकारे बराच वेळ बोलणे झाल्यावर दोघेही उठतात व चालू लागतात. गणाचे बोलणे मोठं रसाळ आहे. तो गमत्या व चैनी गडी आहे. गणा लेखकाला

तमाशा पाहण्यासाठी येण्याचे निमंत्रण देतो. आमंत्रणाप्रमाणे गणा तमाशा पाहण्यास जातो. गणा तमाशा सुरू झाल्यापासून संपेपर्यंत ढोलकं वाजवितो. शेवटी घामाघूम होऊन तो लेखकाजवळ येऊन बसतो. लेखक त्याच्या घामेजल्या पाठीवर थाप मारत म्हणतो की, 'गणा, कान निवले माझे तुझं ढोलकं ऐकून.'

काही दिवसांनी लेखक जेव्हा गणाकडे जातो. तेव्हा त्याच्या घरात सात-आठ वर्षांचा त्याचा मुलगा खुंटीला अडकवलेले ढोलकं उभ्याउभ्याच वाजवत असतो. ते पाहून गणा म्हणतो, "बघा, लहानपासूनच ह्यो नाद. ह्यो बहादूर तरी मोठा झाल्यावर खेड्यात जाऊन गावकी करंल का? त्यो फडाचा मालक हुईल. समद्या दुनवेत नाव करंल." (गणा महार, पृ.४३)

तमासगीरांच्या खाजगी जीवनाबद्दल जेव्हा लेखक विचारतो तेव्हा गणा म्हणतो, "साहेब, आमा लोकांना तुमी बघावं तमाशाच्या थेटरात, बोर्डावर उभं राहिल्यावरच. त्याचं बाकीचं काय बघू नये. मिठाई खावी, पण मिठाईचा कारखाना कधी बघू नये." (गणा महार, पृ.४३) गणाने दिलेले हे उत्तर अत्यंत समर्पक आहे.

अशाप्रकारे दलित समाजातील लोकांना कसे जीवन जगावे लागते याचे समर्पक चित्रण लेखकाने या कथेत केलेले आहे.

३) वारी -

म्हातारपणी पंढरीचे देवदर्शन व्हावे इतकीच माफक इच्छा असणाऱ्या महार समाजातील व्यक्तीचे चित्रण माडगूळकर यांनी 'वारी' या कथेत केलेले आहे.

'अर्जुना' हा या कथेतील प्रमुख पात्र आहे. अर्जुना हा थकलेला आहे. म्हातारपणी आपली आबाळ होते म्हणून तो कुणाजवळ कुरकुरत नाही. घराच्या

एखाद्या अंधान्या कोपन्यात हातपाय आखडून बसत असे. सून जे देईल ते तो खात असे.

बसता-उठता तो हरीच्या नावाचा जप करतो. देवळातील हरिविजयाचे वाचन तो ध्यान देऊन ऐकतो. अर्जुनाची भाविक वृत्ती रेखाटताना माडगूळकर म्हणतात, “एकटा दुकटा बसून तो हरिनाम गाई. ‘रूप पाहता लोचनी, सुख झाले, हो साजणी’ हा ज्ञानुबारायाचा अभंग म्हणता म्हणता त्याच्या हृदयाचा कंद उन्मळून येई. सुरकुतल्या गालांवरून पाण्याचे ओघळ ओसंडत. आता एकदा पंढरीला जावे, चंद्रभागेत हा बरबटलेला देह बुचकाळावा. संतांचे चरण धरावेत. मन तृप्त होईपर्यंत टाळमृदुंगाच्या गजर ऐकावा. पांडुरंगाचे नाव ऐकावे. मंगळवेढ्याच्या कुसवाखाली दडपून ज्याला हरीने आपल्या पायापाशी नेले, त्या चोख्याची समाधी पहावी.”^{१७} असे अर्जुनाला वाटते.

पंढरपूरला विठ्ठलाच्या दर्शनाला जाण्यासाठी म्हणून तो आपल्या मुलाला विचारतो, “अरं, मी पंढरीला जातू. मला एकवार देवदर्शन घ्यावं वाटतया.” त्याच्या या बोलण्यावर त्याचा मुलगा व सून त्याला परवानगी देतात व म्हणतात, “त्यो तुका म्हार पाक आत जाऊन देवाच्या पायांवर डोस्कं टेकून आला. ह्या गांधीबाबाच्या राज्यात इटाळचंडाळ पाक गेला. त्या पुण्यवान बाबानं आमा लोकांस्नी देव दावला. पयलं आमा लोकांची सावली दिकून कुणी अंगावर घेत न्हवतं. रस्त्यावर थुकायची दिकून बंदी! गळ्यात लोटकं बांधून त्यात थुकायचं. त्यो काळ-पाक गेला म्हार लोकांचा वनवास चुकला.” (वारी, पृ. ४६)

आपल्याला देवाच्या पायावर डोकं ठेवायला मिळणार म्हणून अर्जुनाला खूप आनंद होतो. दोघेही म्हातान्याची वारीला जाण्याची तयारी करतात. अर्जुना म्हार पंढरीच्या वाटेला लागतो. चालून आलेला शीण पंढरपुरात येताच पार उतरतो. चोखोबाच्या समाधीजवळ येऊन अर्जुना डोके टेकून पाया पडतो. तिथेच

बसलेला एक मुलगा अर्जुनाला म्हणतो, “बाबा, हरिजनांना देवळात जाण्याची परवानगी आहे, तुमी आत जा. देवदर्शन घ्या.” (वारी, पृ.४९)

अर्जुना देवळात येतो. पांडुरंगाला तो दोन्ही हात जोडून साष्टांग नमस्कार घालतो. तो म्हणतो, “देवा, मी आत येनं खरं नव्हं. मी म्हार. वंगाळ जातीचा. हे हाड पयलंच बाटल्यालं हाय. ते घिऊन मी तुझ्यापाशी कसा येऊ? देवा ते माज्याच्यानं व्हनार न्हाई. सरकारनं आमा लोकांस्नी तुझ्यापाशी जाण्यास परवानगी दिली हे खरं, पण जानारे जातील! पन देवा, मी मातुर येणार न्हाई! मी माझी पायरी सोडणार न्हाई. वाडवडील वागत आलं, तसाच मी बी वागंन. देवा इटुबाराया, ह्यो बाटल्याला धी घेऊन तुझ्या देवळात येनार न्हाई देवा, आपली लायखी न्हाई.” (वारी, पृ.४९) असे म्हणत अर्जुनाच्या डोळ्यातून पाण्याच्या धारा वाहू लागतात. पेठेत जाऊन पोरंसाठी चिरमुरे घेतो, सुनेसाठी कुंकू घेतो व सावकाशीने परत फिरतो. आपल्या गावी येण्यासाठी निघतो.

पंढरीची वारी करून तो जेव्हा परत खोपटात येतो तेव्हा त्यांचा मुलगा त्याला विचारतो, ‘देवदर्शन घडलं का? आत जाऊन इटुबा बघिटलास का?’ अर्जुना त्याला म्हणतो, “न्हाई, रं, लेकरा, मी महाद्वारात हुबं न्हाऊनच दर्शन घेतलं. आत गेलू न्हाई. माजं मनच झालं न्हाई! आपली वहिवाट कशी सोडावी? अरं, मी आत गेलूच न्हाई!” (वारी, पृ.५०)

अशाप्रकारे पांडुरंगाच्या दर्शनासाठी आसुसलेल्या अर्जुनाला समाजाच्या कर्मठ रूढीमुळे देवळात जाता येत नाही याची खंत माडगूळकरांनी येथे सूचित केली आहे.

४) गोडे पाणी -

प्रत्येक गावात ज्याप्रमाणे जातीय तणाव असतो त्याप्रमाणेच 'ओझं' या कथासंग्रहात जातीय तणाव 'गोडे पाणी' या कथेत आढळते. उन्हाळ्यामध्ये दलित वस्तीमध्ये नेहमीच पाण्याची टंचाई असते तेव्हा पाण्यामुळे दलितांचे हाल होऊ लागले. तेव्हा सर्व दलित एकत्र जमून येताळनानाजवळ आपल्या लोकांच्यासाठी आड पाहिजे असे सांगतात. तेव्हा अनेक पावसाळे पाहिलेला येताळनाना म्हणतो, "आड पायजे म्हनल्यानं आड कुनी देणार हाय का पाडून तुमास्नी? धा जनांनी एक इचार करून आड काढला पायजे." (गोडे पाणी, पृ.९१)

शेवटी येताळनाना, सांदीपान आणि गणा विचार करून यदू आणि बकू यांच्या ओढ्याजवळच्या हद्दीत विहीर खणतात. त्यासाठी ते पाटलाची परवानगी काढित नाहीत. येंदू व बकूला विचारून ते विहीर काढतात. पण जेव्हा या विहिरीला गोडे पाणी लागते तेव्हा सर्वांना वेगळी कल्पना सुचते. सगळे गावकरी येदू व बकूला दलितांच्या विरोधात उभे करतात. दलितांना फिर्यादाची धमकी दिली जाते. कोर्टाचे नाव काढताच सर्व महारांना भीती वाटते. सांदीपान म्हणतो, "नगा, जी, आमाला मारू! अवं, तुमच्या पायाचं चेंडू आमी." तरीही कुणीही त्यांना दाद देत नाहीत. या घटनेमुळे दलितांच्या मनात राग उफाळून येतो.

पण येताळनाना मात्र विचारी असतो. कारण आपल्या हातून लहानसा जरी अपराध घडला तर आपण अन्नाला मुकू याची त्याला कल्पना असते. त्यामुळे येताळनाना राजीखुशीने ती विहीर सवर्णांच्या ताब्यात देतो. सवर्ण ती विहीर शुद्ध करून घेतात आणि त्याठिकाणी पाणी भरू लागतात. माडगूळकर म्हणतात की, "आता तक्क्याची विहीर गावकऱ्यांनी नीट बांधून घेतली आहे आणि तिला दोन रहाट लावले आहेत. गावातल्या मराठ्यांच्या, वाण्याच्या, बामणांच्या बाया

विहिरीवरून पाणी नेतात, महारवाड्याच्या बाजूने काटेरी तार लावून गावकऱ्यांनी विहीर आपल्या हद्दीत घेतली आहे.”^८

कधी एखादी दलित स्त्री सवर्ण बायकांच्याकडे पाण्याची मागणी केली तर त्या ठसक्यात म्हणतात, “यांच्यावर उपकार करायची सुद्धा सोय नाही!” यावरून ग्रामीण जीवनात निम्नस्तरीय लोकांना किती मानहानी सहन करावी लागते याची कल्पना येते. गो.मा. पवार या कथेविषयी म्हणतात, “गावकरी गाव म्हणून एखाद्या अस्पृश्य जातीवर स्वार्थाच्यापोटी किती अन्याय करू शकतात, याचे चित्रण माडगूळकरांनी ‘गोडे पाणी’ या कथेत केलेले आहे.”^९

अशाप्रकारे माडगूळकरांनी समग्र गावकऱ्यांकडून अस्पृश्य जातीवर होणाऱ्या अन्यायाचे, मनाला उदास करणाऱ्या विपरीत व्यवहाराचे विदारक चित्र रेखाटले आहे.

५) अखेर आकण्या घरी आला

अस्पृश्य व्यक्ती निरपराध असली आणि सवर्ण वर्गातील व्यक्तीने अस्पृश्यावर कितीही अन्याय केलेला असला तरी गावकरी सदैव सवर्ण वर्गाचीच बाजू घेतात. अशाच प्रकारचे चित्रण माडगूळकर यांनी या कथेत केलेले आहे.

या कथेतील निवेदक हा कुलकर्ण्याचा मुलगा आहे. बाबा कुलकर्णी व निवेदक यांचे वैर असते. आकाराम हा महाराचा मुलगा बाबा कुलकर्णी यांच्या जवळचा असतो. बाबा कुलकर्ण्यांच्या पाच भावांबरोबर हा सहावा त्यांची कड घेऊन निवेदकाशी तंबून वागत असतो. त्याचा काटा काढण्याच्या हेतूने निवेदक बाबा कुलकर्ण्यांच्या घरासमोर उचलून आपटायचे ठरवतो.

एकेदिवशी चावडीसमोर कोल्हाट्यांचा खेळ चालू असतो. तेथे चावडीसमोरच बाबा कुलकर्णीचे घर असते. निवेदक तेथे आकण्याला मारण्याचा बेत करतो व जाता जाताच आकारामला मुद्दाम घसटतो व ओरडतो, 'माजलास काय रे, धेडा? धक्का मारून जातोस? शिवतोस मला, माजलास?' (अखेर आकण्या घरी आला, पृ.६०) एवढे बोलून निवेदक आकण्याला वैरणाचा भारा उचलावा तसे उचलतो व खाली आपटतो. आकण्याला मार बसतो. चावडीत सर्व प्रतिष्ठित मंडळी बसलेली असतात. चावडीसमोरच हा प्रकार घडल्याने आकण्या व त्याची आई घरी न जाता न्याय मागण्यासाठी प्रतिष्ठित मंडळीपुढे जातात. आकण्या त्यांना म्हणतो, 'समद्या पांढरीनं न्याय करावा. मला गरिबाला चावडीम्होरं मारलंय. माजा काय गुना असंल, त्यो पदरात घालावा!' (अखेर आकण्या घरी आला, पृ.६१) त्याच्या या बोलण्यावर सोनारदादा आकारामलाच दोष देतो.

कुणीही आकण्याची बाजू घेत नाहीत. उलट निवेदकाने काही चूक नसताना आकण्याला मारलेले असते. सर्वजण निवेदकाला निर्दोष म्हणतात व आकण्याचीच चूक काढतात. ही घटना घडूनही "याद राखा, रायांनो! फिर्यादबिर्याद करण्याच्या फंदात कुणी पडला, तर माझ्या इतका वाईट कुणी नाही. सगळा म्हारवाडा पेटवून देईन!"

दरम्यान निवेदकाच्या वाड्याच्या अंगणात सर्व महार मंडळी जमलेली असतात. त्यामध्ये आकण्या, पांड्या, शिद्या, किस्ना, देवा, संद्या, इटुबा आणि सोळा महार जमलेली असतात. त्यापैकी शिद्या निवेदकाच्या बापाला सांगतो की, 'आजपासनं तुमच्या घरचं काम आमच्यानं होणार न्हाई. तुमी आपलं रोजगारी लावून करून घ्या.' आकण्याही म्हणतो, 'तुमचं काम शाप होणार न्हाई आमच्या हातनं, हातनं म्होरं म्हार वाड्यात येनार न्हाई तुमच्या.' (अखेर आकण्या घरी

आला, पृ.६३) अशाप्रकारे आकण्याच्या या बोलण्याला सर्व महार मंडळी दुजोरा देतात व सर्वजण कुलकर्ण्यावर बहिष्कार घालतात.

शेवटी काही कारणांनी महारांना पडतं घ्यावे लागते. आकारामची समजूत घालण्यासाठी आव आणावा लागला असे महारांचा म्होरक्या शिदा सांगतो. शिदाच्या या बोलण्याने आकाराम ताडकन् उभा रहातो व रागाने बोलतो, “अरं, तुमी समदी बामनाला भेला. थू तुमच्या थोबाडावर! अरं, तुमी हातात काकनं घातली. तुमाला ‘मी’ पनाच न्हाई. तुमी करा काम. खा लाथा. ह्यो आकाराम मातूर बामनाचं काम जिवात जीव हाय, तोवर करणार न्हाई. पुन्हा या वाड्यात जो पाऊल ठेवल तो म्हाराच्या वंसाचा न्हवं.” (अखेर आकण्या घरी आला, पृ.६५) असे म्हणत तो वाड्याच्या बाहेर पडतो.

यानंतर सहा महिने, वर्ष जातात. आकण्याला सोडून सर्व महार मंडळी वाड्यात येऊन काम करतात. परंतु आकण्या मात्र आपल्या निर्णयावर ठाम असतो. असेच एकेदिवशी दुपारी निवेदकाचे वडील बाभळीचे लाकूड फोडत असतात. दरवाजाबाहेर उभा राहून आकाराम हे सर्व पहात असतो. शेवटी आकारामला रहावत नाही. तो वाड्यात येतो व पडलेली कुन्हाड उचलून म्हणतो, ‘सरा बाजूला. तुमी लाकूड फोडायला आमी काय कुठं गेलू हुतो? आमास्नी काय रोगडा आलाय?’

दलितांना त्यांची चूक नसली तरी, दुसऱ्यांनी गुन्हा केलेला असला तरी नेहमी नमतं घेऊनच वागावं लागतं. नाहीतर त्यांचे जगणे कठीण होते. अशाप्रकारे गावकरी व महारमंडळी यांच्या संबंधाचे दर्शन अत्यंत समर्पकपणे माडगूळकरांनी केलेले आहे.

त्याच्या या कथेविषयी गो. मा. पवार म्हणतात, “अस्पृश्याने वरिष्ठ वर्णीयांशी बरोबरी करायचा प्रयत्न केला, त्याच्या वागणुकीतून तसे दिसून आले,

तर वरिष्ठ वर्णीयांना त्याचा राग आल्यावाचून राहत नाही. त्याने नेहमी हीनदीन होऊनच राहावे, अशीच जणू काय वरच्या जातीतल्या लोकांची अपेक्षा असते. त्यानं पटक्याची कोच काढून हिंडलेलंही गावकऱ्यांना रूचत नसतं.”^{१०}

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथेत महार समाजाप्रमाणेच मातंग समाजातील उपेक्षितांचे चित्रण येते. पूर्वीपासूनच या समाजाला गावकुसाबाहेर स्थान दिलेले आहे. दारिद्र्य, हालअपेष्टा हे त्याच्या पाचवीला पुजलेले असते. असेच काही उपेक्षितांचे चित्रण ‘ओझं’ या कथेत माडगूळकर यांनी केलेले आहे.

यामध्ये नामा मास्तर, पडकं खोपट या कथांचा समावेश होतो.

६) नामा मास्तर

दलित समाजातील मुलेही शिकू शकतात व सवर्ण वर्गाप्रमाणेच तेही कोणत्या ना कोणत्या क्षेत्रात पुढे येतात. याचे सूक्ष्म चित्रण माडगूळकरांनी ‘नामा मास्तर’ या कथेत केलेले आहे. निवेदक मिरज ते पंढरपूर या सर्बिहिस मोटारीने सरूबाई मठावर उतरतात. तेथून ते दोन अडीच कोस दूर अशा चोपडीत येतात. तेथील वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात की, “मांगवाड्यातील कुत्री भुंकली. मातीत खेळणारी पोरं झिपच्या सावरून पाहू लागली. एका खोपटासमोर वाखाच्या बटा फिस्कारत बसलेल्या काळ्याशार मांगणीनं एकवार माझ्याकडं पाहिलं आणि डोईवरल्या पदर सावरून आपलं काम पुन्हा चालू केलं, निंबाच्या सावलीत बसलेल्या दोन-तीन मांगांनीही मुंड्या फिरवून माझ्याकडं पाहिलं.”^{११}

निवेदक चोपडी नावाच्या गावात येतो. तेवढ्यात कोणीतरी हाक मारल्याने पाहतो तर एक मुलगा निवेदकापुढे पाहून हसत असतो. निवेदक त्याला ओळखतो. तो मुलगा सांगतो की मी येथील शाळेतच मास्तर आहे. दोघेजण जुन्या आठवणी

काढतात. नामाविषयी बोलताना निवेदक म्हणतो, “शिकला सवरला, तरी नामाची भाषा पूर्वीचीच होती. हेल जुनेच होते. धनगर, कुणबी, महार, मांग यांची वस्ती असलेल्या त्या एवढ्याशा खेड्यात तांबडं मुंडासं आणि गोल कुडती घालून शाळेत येणाऱ्या दहा-पाच पोराना नामासारखाच शिक्षक योग्य. शुद्ध बोलणाऱ्या उच्चवर्णीय शिक्षकांपेक्षा तोच त्यांना अधिक जवळचा. अंबाडी-केकताडीचा वाख करून कुणब्यांना नाडा-सौंदूर पुरविण्याचा आपला पिढीजात धंदा सोडून शिकला आणि आपल्याच लोकांना थोडं शिकवू लागला.” (नामा मास्तर, पृ. २६.२७)

दोघेजण बसून धोंडीआप्पाच्या हॉटेलात चहा पितात व लहानपणीच्या शाळेतील आठवण काढून त्यात हरवून जातात. नामा शाळेत येताना फाटकंतुटकं धोतरकुडतं घालून व फुटकी पाटी घेऊन येत असत. तेव्हा निवेदक त्याला स्वतःचे साहित्य देऊन मदत करित असत. एकदा शाळेतील घडलेला प्रसंगाबाबत दोघेजण बोलतात. शाळेत नवीन आलेल्या शिक्षकाने गाणी म्हणण्यास नामाला उठवतात. तेव्हा नामा उजव्या कानावर हात ठेवून खड्या आवाजात लावणी म्हणतो,

“भरज्वानीचं वादळ सुटलं, बाई सुटलं,
मला सख्यानं नाही कसं म्हटलं, ग....”

नामा मोठा होऊन मास्तर होतो. निवेदक म्हणतो की, “माझ्यात व नामात आता अंतर निर्माण झालेले आहे. तरीही नामा व माझ्या मनात घर करून राहिला होता” (नामा मास्तर, पृ. २९) नामा शाळा सोडून देतो व फर्लांग, दोन फर्लांग निवेदकाला सोडायला जातो. जाता जाता निवेदक त्याला सांगतो की, “आता आहे ती नोकरी सोडू नकोस, चार पैसे जमव आणि ट्रेनिंग कॉलेजला जा, आणखी जरा वनवास सोस आणि ट्रेण्ड हेडमास्तर हो” (नामा मास्तर, पृ. ३०) एवढे सांगून निवेदक आपली वाट चालू लागतो.

त्यावर एक दोन वर्षे गेले असतील. नामाची पुन्हा भेट कोल्हापूर येथे झाली. निवेदक व त्याचा मित्र तमाशा पाहण्यास जातात. तमाशा सुरु होतो, चाळाच्या छिनछिनाटात पहिला तरावत सुरु होतो. बारीला सुरुवात होते आणि एवढ्यात नामा मास्तर हातात त्रिकोण घेऊन बाहेर येतो. निवेदक आश्चर्याने थक्क होतो. नामाचे तमाशातील वर्णन करताना निवेदक म्हणतो, “केस मानेवर लोळतील, असे वाढलेले, अंगात पातळ मलमली अंगरखा, त्याच्यावर काळं जाकीट आणि खाली तलम धोतर, मान राघूसारखी वाकडी करून नामा झोकात त्रिकोण वाजवत होता.” (नामा मास्तर, पृ. ३१)

निवेदक त्याला शेवटी मास्तरी सोडून हा पेशा कसा पत्करलास? असे विचारतो. तेव्हा नामा म्हणतो, “काय चव हाय त्या मास्तरकीत? घरचं खावं अन सरकारची नोकरी करावी. मिळकत काई नाही. पोराना शिकवण्यात काय मन लागंना माजं. दिला राजिनामा आन् शिरलो तमाशात. आता झ्याक चाललय्. आपल्या मनाजोगता धंदा हाय अन् मिळकत बी चांगली हाय!” (नामा मास्तर, पृ. ३१)

लेखकाने वर्गमित्र असणाऱ्या नामा मांग मास्तराचे चित्रण या कथेत केलेले आहे. गो.मा.पवार या कथेविषयी म्हणतात, “महात्मा जोतीबा फुले यांच्या विचारांचा बोलबाला होण्याच्या आधीच्या काळात म्हणजे १९४८ साली माडगूळकरांनी हे लिहिले, ही बाब लक्षात घेण्याजोगी आहे.”^{१२}

७) पडकं खोपट

एकमेकांवर जिवापाड प्रेम करणारे भाऊ शेवटी एकमेकांच्या जीवावर उठतात व शेवटी त्याचा विनाश होतो, अशी करुण कथा माडगूळकरांनी ‘पडकं खोपट’ या कथेत मांडलेली आहे.

राव्या व भाव्या हे दोन मांगजातीतील भाऊ वाकाच्या बटा वळण्याच्या व केरसुणीचे फडं आवळण्याचे काम सोडून दरोडेखोर बनतात. भाव्या हा सर्वांचा म्होरक्या असतो. भाव्याचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, “भाव्या मांग-मण, सव्वा मण वाळूचे पोते पाठीशी टाकून या गावचे त्या गावाला नेईल, अशा ताकदीचा गडी.” (पडकं खोपट, पृ.७७) असा हा आगडबंब टोळीत आला की तो दगा दिल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून तो आपल्या टोळीत बेरड, कैकाडी यांना सामावून घेतो. यांचा शोध घेण्यासाठी फौजदार, जमादार, शिपाई मेटाकुटीला येतात. अशाप्रकारे राव्या व भाव्याने सातारा जिल्ह्यात धूमाकूळ घातलेला असतो. राव्या हा हाडाने दरोडेखोर नसतो तर तो भाव्याच्या मागोमाग राहिल्याने त्याचे नाव पुढे आलेले असते. दरोड्यात जे जे मिळेल ते सर्व भाव्या राव्याच्या स्वाधीन करतो.

अखेर एकेदिवशी राव्या पोलिसांना सापडतो. पोलिस त्याला जनावरासारखे मारीत असतात. हे ऐकून भावासाठी भाव्या रातारात पोलिसांच्या स्वाधीन होतो. राव्याला पाच वर्षांची व भाव्याला अकरा वर्षांची शिक्षा होते. काही दिवसातच राव्याची पत्नी कस्तुरी देवाघरी जाते. राव्याचा आठ-नऊ वर्षांचा मुलगा मार्तंडा गावच्या तुकड्यावर जगत असतो. राव्या पाच वर्षांची शिक्षा भोगून जेव्हा लेंगरवाडीला येतो तेव्हा मार्तंडाची स्थिती पाहून आपण या सर्वाला जबाबदार आहोत म्हणून स्वतःला दोष देवू लागतो. आपल्या मुलाला पैलवान करायचे असे ठरवून गावकी करण्यास तयार होतो. तो शेतकऱ्यांना नाडा, सैंदूर, दावी इ. साहित्य करून देवू लागतो. तो गावकीचे ढोंग करतो. त्याच्या या चांगुलपणाला पाहून गावकरी त्याला म्हणतात की, “बेस झालं, राव्या, असं भंगून खाल्लंस, तर कोन तुला बोल लावंल? शेवटाला आपला धंदाच खरा!” (पडकं खोपट, पृ.७)

राव्या व मार्तंडा गावकी करत सुखात रहात असतात. असेच सहा वर्ष निघून जातात. भाव्याला तीन वर्षाची शिक्षेत सूट मिळून तो सुटतो. राव्याला खूप आनंद होतो. भाव्या मार्तंडाला आपल्यासारखाच दरोडेखोर बनविण्याची इच्छा व्यक्त करतो. राव्या याला विरोध करतो. नाईलाजास्तव शेवटी राव्या मार्तंडाला भाव्या काय सांगेल ते ऐकण्यास सांगतो. अशाप्रकारे मार्तंडा भाव्याचे ऐकू लागतो. मार्तंडाची तालीम, राव्या-भाव्याची एकजूट काही मांगाना व पोलिस खात्याला पाहवत नाही. प्रत्येकजण या तिघांना एकमेकांपासून वेगळे करण्याचा प्रयत्न करू लागतात. शेवटी ते यशस्वी होतात.

घडतेही तसेच, राव्याला वाटू लागते की, आजपर्यंतची त्याची सारी कमाई मी गिळली आहे म्हणून भाव्या डाव काढण्यासाठी मार्तंडाला भूल पाडून माझ्यापासून वेगळे करणार. तर भाव्याच्या मनात येते की, 'सापाचे पिल्लू आपण दूध पाजून वाढवतोय. बापाच्या सांगण्याने हे पोरगे एके दिवशी माझ्यावरच बिथरणार मार्तंडाचा आणि माझा निकाल लावणार!' (पडकं खोपटं पृ.८०) मनातही शंकेची पाल चुकचुकते. त्याच्याही मनात अनेक विचार येतात. 'उगीच भावाच्या पोराला कोण एवढी माया लावंल? भाव्याच्या मनात डाव आहे. मला आणि बाबाला कुठे तरी गुन्ह्यात अडकवून तो एकला सगळे घशात घालणार आहे.' तिघेही नमून वागू लागतात. त्याची एकमेकांस होणारी शिवीगाळ, बाचाबाची पाहून संपूर्ण मांगवाडा पंचांपुढे तक्रार करतात.

त्यांचे भांडण मिटविण्यासाठी पंच, काही वजनदार माणसे चावडीत जमतात. तिथेही राव्या व भाव्याची बाचाबाची होते. मार्तंडाही भाव्याला मारण्यासाठी येतो. मार्तंडा भाव्याला धमकी देतो व म्हणतो, "बराय, राया, आजपासनं आट दिसांच्या आतच तुजं मुंडकं न्हाई धडायेगळं केलं, तर मांगाच्या

पोटचा न्हाई!” (पडकं खोपटं, पृ.८३) काही दिवसातच भाव्या परांगदा होतो. मार्तंडा त्याचा शोध घेतो पण तो सापडत नाही.

मार्तंडा सात मैलावर असलेल्या विठापूरच्या बाजाराला जातो. राव्या जाणाऱ्या मार्तंडाला सावध राहण्यास सांगतो. मार्तंडाला घरी येण्यासाठी रात्र होते. ही संधी साधूनच भाव्या व त्याचे साथीदार भाकरवड्यात त्याला गाठून मारतात. कुऱ्हाडीने त्याच्यावर वार करतात. मार्तंडा तेथेच मृत्यूमुखी पडतो.

इकडे घरामध्ये राव्या मुलाची वाट पहात असतो. असेच दोन दिवस जातात. मध्यरात्री एकाएकी राव्या उठतो व भाव्याच्या खोपटापुढे जातो. भाव्याला उठवून मार्तंडा कुठे आहे विचारतो. भाव्याला क्षणात वाटून जाते की मार्तंडाने राव्याला सर्व काही सांगितले असावे.

भाव्या राव्याला एकदम म्हणतो की, ‘मी न्हाई तोडला. तू तोडलास, तुझ्या बागणूकीनं तोडलास, एकुलता एक कवळा पोरगा मांगाच्या एका घराच्या वसाचा दिवा, तू फुकलास!’ (पडकं खोपटं, पृ.८८) हे ऐकून राव्याचा राग अनावर होतो व भाव्याच्या खांद्यावर कुऱ्हाडीने वार करतो. भाव्याही आपल्या दोन्ही हातांनी त्याचा गळा दाबतो व दोघांचाही अंत होतो.

माडगूळकर म्हणतात की, “हा सगळा प्रकार वडिलोपार्जित खोपटाने पाहिला आहे. लेंगरेवाडीत मांगवाड्याच्या अगदी कडेला लागून ते खोपट आहे. गेल्या सालच्या हस्ताच्या पावसात त्याची ओबडधोबड पाठभित ढासळून तिला भलेमोठे खिंडार पडले आहे. त्यातून आतले मोकळे कोनाडे, खुंट्या, उखणलेल्या भिंती दिसतात, सरपणाची वाण पडली, म्हणजे शेजारीपाजारी एखादा वासा हलक्या हाताने काढून नेऊन चुलीला लावतात.”^{१३}

एकमेकांसाठी जीव देणारे भाऊ शेवटी एकमेकांचाच जीव घेतात. गो.मा.पवार म्हणतात की, “माडगूळकर कौटुंबिक प्रेमाचे जसे उत्तम चित्र रेखाटतात त्याचप्रमाणे भावकीतील वैराचेही प्रभावी दर्शन घडवितात.”^{१४}

माडगूळकरांनी व्हरल समाजातील दारिद्र्य, दुःख, वेदना, अवहेलना, कष्ट अत्यंत करूनघेतेने आपल्या कथेत चित्रित केलेले आहे. ‘रामा मैलकुली’, ‘आडिट’ या कथेत त्यांनी व्हरल समाजातील उपेक्षितांचे चित्रण अत्यंत समर्पक शैलीने मांडलेले आहे.

८) रामा मैलकुली -

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या ‘ओझं’ या कथेतील माणसे जीवनात आलेल्या प्रसंगांना निमूटपणे तोंड देतात, हे ‘रामा मैलकुली’ च्या व्यक्तिचित्रणात्मक लघुकथेत स्पष्ट होते. रामा मैलकुली म्हणजे माणदेशातील व्हरल समाजातील एक व्यक्ती. रामा मैलकुली हा सामाजिकदृष्ट्या शूद्र म्हणून ओळखल्या गेलेल्या वर्गातील एक सामान्य माणूस आहे. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला, दारिद्र्याने गांजलेला आपल्या कामाच्या बाबतीत तो चोख आहे.

निवेदक त्याला शोधत व्हरल वाड्यात जातो. रामाच्या खोपटाचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो, “खालची जमिन खडबडीत होती. कुठं खड्डे पडले होते, तर कुठे मुरमाचे धोंडे वर आले होते. बाहेरच्या बाजूलाच पाण्याचा रांजण रोवला होता, त्याच्यावर लाकडाचं झाकण होतं. पलीकडे चिपाडाचा आणि काटक्याकुटक्यांचा ढीग होता. रानशेणी होत्या. एका कोपऱ्यात शेळी बांधली होती. तिची ढोपरं निघाली होती. पुढं टाकलेल्या बाभळीच्या डहाळ्यावर ती धडपडत होती आणि नाकानं आवाज करित होती.”^{१५}

रामा मैलकुली परंपरागत धंदा सोडून मैलाचे दगड रंगविण्याचे अमंलदाराच्या हाताखाली नोकर म्हणून राहतो. परिस्थितीमुळे त्याला नियतीवर विश्वास ठेवावा लागतो, पण कधी कधी माणसामाणसांत केलेल्या फरकामुळे किती दुःख भोगावे लागते, याची कल्पना आल्यामुळे तो म्हणतो, “जलमभर असंच दळिंद्री व्हाऊन आमी मसणवाटंला जायचं. मनात म्हनतो, देवा चंडाळा का, रे असं?” (रामा मैलकुली, पृ. २४) अशाप्रकारे देवाला मनातल्यामनात चांडाळ म्हणणारा रामा कधी कधी समजूतदारपणे बोलतो, ‘खरं म्हंजे इवळाय नगं, परमेश्वर दील, त्येच्यावर व्हायाला होवं.’ (रामा मैलकुली, पृ. २४) रामा व्हरल नियतीला मानणारा असला तरी व्यवहार जाणणारा, ओळखणारा आहे. ‘एकाएकाच्या वाट्याला चार-दोन घरं येणार. त्येच्यावर कसं भागावं? पोटाचा डबरा कसा भरायचा?’ या त्याच्या उद्गारातून तो नोकरीच्या कामाकडे का वळला याचे कारण कळते. या नोकरीत मिळणाऱ्या बारा रूपयात त्याला तीन माणसांची पोटं भरावी लागतात. आपल्याला चांगलं धोतर मिळत नाही, गोडधोड मिळत नाही, हे त्याच्या मनातील दुःख आहे. या आर्थिक परिस्थितीमुळेच त्याची बायको त्याच्याजवळ नांदत नाही, आपल्या नवऱ्याने मुंबईत जाऊन नोकरी करावी ही तिची इच्छा रामाने पुरी केली नाही म्हणून त्याचा संसार उधळला गेला.

रामाची बहिण राघू. तिचा नवरा मेल्याने आधारासाठी ती व तिचा मुलगा रामाजवळ राहतात. रामा मैलकुलीचे काम यांत्रिकपणे चालले तरी त्याच्या अंतरंगात एक जळणारे दुःख आहे. परिस्थितीशी तो संयमाने, अटीतटीने झगडत आहे पण त्याला सफलता मिळाली नाही. म्हणून तो विफल झालेला आहे. वयाच्या चवथ्या वर्षापासून दुसऱ्यांची चाकरी करण्यात त्याचे आयुष्य गेलेले असते. असे असूनही परिस्थितीने लादलेल्या सर्व गोष्टींचा स्विकार केलेला आहे.. कारण त्या विफलग्रस्त मनाला आपला भाचा शाळा शिकून मोठा होईल ही एक आशा आहे.

९) आडिट

लहान-लहान कारणांवरून दलिताना मारहाण करण्याचे प्रसंग अधूनमधून घडत असतात. त्यातीलच एक घटना माडगूळकरांनी या कथेतून नमूद केलेली आहे. या कथेतील प्रमुख पात्र म्हणजे गोपा व्हरल होय. गोपाचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, “गोपा रंगानं करवंदासारखा काळा होता. त्याचं नाक नकटं होतं, गालाची हाडं वर आली होती. डोळे बारीक आणि मिचमिचे होते. उन्हांनं तापलेली पाठ तो उफराट्या हातानं ओचकारी, तेव्हा त्याच्या काळ्याभोर पाठीवर पांढरेधोट ओरखडे उठत.”^{१६}

इतर व्हरलाप्रमाणे गोपाही गरीब, दरिद्री आहे. कातडी कोरून त्यावर पोट भरत असतो. एकदा तो दहा-बारा रूपयांना शेळी विकत घेतो. त्या शेळीला दोन सुरेख बोकडं होतात. गोपाने त्यांचा सांभाळ नीट केल्यामुळे ती चांगली ठणठणीत झालेली असतात.. गोपा खोपटापुढे बसलेला असतो. अशावेळी गणा चलपते त्याच्याजवळ येऊन थांबतो व बोकड विकत घेण्याची इच्छा व्यक्त करतो. तेव्हा गोपा गणा चलपतेला तुम्हांला दाम परवडणार नाही असे म्हणून दुर्लक्ष करतो. पुन्हा पुन्हा गणा दाम विचारतो तेव्हा गोपा तीस रूपये इतकी किंमत एका बोकडाची सांगतो. गणा वीस रूपयाला बोकड मागतो. तेव्हा गोपा बोचरं हसतो व म्हणतो ‘मग रेडा कापून खाकी एखादा. बोकडाची चव कशाला तुमाला?’ (आडिट, पृ. ५३)

गोप्याची या बोलण्याने गावात मोठे वादळ उठते. गणा चलपते पाटलाला जावून विचारतो की, “तुमची-माझी जात कोणती?” ह्यावर पाटील म्हणतो की, “अलबत मन्हाट्याची” तेव्हा गणा म्हणतो की, गोपा व्हरलाने आपल्याला महार केलं. त्यावर पाटीलही त्याच्यावर भडकतो व न्यायपंचायतीसमोर गोपाला उभे केले

जाते. गणा चलपते व्हरल वाड्यात घडलेली सर्व हकीकत सांगतो व गोपाही न्यायपंचायतीसमोर ताठरपणे उत्तर देतो. त्यामुळे सर्व व्हरलांना मार दिला जाते. त्याची त्यावेळी झालेली अवस्था वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात की, “आकस्मिक हल्ल्यानं गोंधळलेली व्हरलं जागची उठतात, न उठतात, तोवर त्यांच्यावर वहाणा आल्या. फडाफड जोडे बसू लागले. पाठीत, डोक्यात, तोंडावर, गावकरी पिसाळले, धर व्हरल, उचल कमरेइतकं आणि आपट खाली, घाल लाथा-बुक्क्या असा घोशा त्यांनी चालवला. व्हरलं कळवळून ओरडू लागली, रडू लागली, तोंडावर हात घेऊ लागली. पण कुणाला त्याची कणव आली नाही. तरण्या पोरांची तालमीत कमावलेली ताकत उफाळून आली. त्याखाली व्हरलांची हाडंन हाडं खिळखिळी झाली. व्हरलं रक्तबंबाळ झाली आणि आरडत-आरडत वाड्याकडे पळाली.”^{१७}

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लंगडत, व्हिवळत हातात दोरीने बांधलेले बोकड घेऊन गोपा गावात येतो. रात्रीच्या माराने त्याचा उजवा हात मोडलेला आहे. अशा स्थितीतही तो बोकडाला ओढत गणा चलपत्याच्या घरी येतो व बोकड घेण्यास विनंती करू लागतो. गणा बोकडाची किंमत सोळा रूपये करतो तेव्हा गोपा गयावया करून म्हणतो, “तसं करू नगा जी. ईस द्या. कालच्या मारानं हात मोडलायू माजा. त्यावर दवापानी करीन. माजं ऐका, ईस द्या.” (आडिट, पृ. ५८) कारण त्याच्याजवळ बोकड विकल्याशिवाय डॉक्टरला द्यायला पैसे नसतात.

अशाप्रकारे माडगूळकरांनी या कथेतून दलितांची अगतिकता स्पष्ट केलेली आहे. प्रस्तावनेत या कथेविषयी गो. मा. पवार म्हणतात, “व्यक्तीव्यक्तीमधील भांडण जातीजातीच्या भांडणाच्या पातळीवर कसे जाते आणि बहुसंख्याक जात अल्पसंख्याक अस्पृश्य जातीला कशी नामोहरम करते, याचे चित्रण ‘आडिट’ कथेत पहावयास मिळते. दलित जातीतील माणसांच्या स्वभावाची विविधता

पहावयास मिळते. दलित जातीतील माणसांच्या स्वभावाची विविधता माडगूळकर ध्यानात घेतात.”^{१८}

व्यंकटेश माडगूळकर यांनी आपल्या कथांमध्ये समाजातील सर्व थरातील उपेक्षितांचे चित्रण केलेले आहे. त्यामध्ये महार मांग याबरोबरच रामोशी, वडर व कातकरी समाजातील दुःख, त्यांना सोसाव्या लागलेल्या हालअपेष्टा या सर्वांचे अत्यंत अगतिकपणे, वेधक असे चित्रण केलेले आहे. यामध्ये ‘धर्मा रामोशी’, ‘वडरवाडीच्या वस्तीत’ व ‘गोविंदा कातकरी’ या कथांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

१०) धर्मा रामोशी

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथेत अशा काही व्यक्ती आढळतात की ज्या आपल्या वाट्याला आलेले भोग निमूटपणे सहन करित असतात. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे धर्मा रामोशी हे व्यक्तिचित्र होय. धर्मा रामोशी आर्थिकदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेला असला तरी आपल्या दारिद्र्याचे भांडवल करून, लाचार होऊन कोणाकडे भीक मागत नाही. कोणेएकेकाळी खणखणीत आणि ठणठणीत असलेले त्याचे शरीर आता विरल्या वस्त्राप्रमाणे जीर्ण झाले आहे. आपल्या हातून आता कष्ट होत नाही याची जाणीव झाल्यामुळे रताळ व गाजर उकडून त्यावरच आपले दिवस ढकलत आहे.

दोनवेळच्या जेवणाला महाग झालेला धर्मा दारिद्र्य निमूटपणे, विनातक्रार सहन करित असतो. जातीने रामोशी असलेला धर्मा इमानदार व प्रामाणिक आहे. अशा या धर्माचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, “धर्मा, आता भलताच थकला आहे. चालताना, उठताना, बसताना त्याला आता घडीघडी काठीचा

आधार घ्यावा लागतो. कानांना नीट ऐकू येत नाही. डोळ्यांना नीट दिसत नाही. गोरटेच्या रंगाचा, नीटस बांध्याचा हा इमानी रामोशी आता थोड्या दिवसांचा सोबती आहे.”^{१९}

अशा या धर्माने पूर्वीच्या काळात मालकीणबाईचे रस्त्यात पडलेले सोन्याचे फूल त्याच रात्रीत हुडकून आणून दिलेले असते. यावरून त्याचा प्रामाणिकपणा व मनाचा मोठेपणा स्पष्ट होतो. त्याच्या मुलीचे नाव ‘बजी’ आहे. तिला अंगभर वस्त्रे नसतात, तरीही ती व धर्मा दोघेही कसेतरी दिवस ढकलीत असतात. पण दळण आणणे जेव्हा त्याला अशक्य होते तेव्हा हे काम बजीवर सोपविण्याचा तो विचार करतो पण तिला नेसायला साडी नाही हे त्याला प्रशस्त न वाटल्यामुळे तो लेखकाला म्हणतो, “न्हाई, जी.....धोतराचा एखादा धडपा असला, तर बघा लई दीस मागीन मागीन म्हणतोय पण लाजच वाटायची. थंडीचं गुंडाळायला न्हाई काई!” (धर्मा रामोशी, पृ.१६) म्हणजेच तिच्या बजीला वस्त्र नाही आणि दोघांनाही खायला अन्न नाही. तरीही हा रामोशी साऱ्या व्यथा, वेदनांचा ताण सहन करीत इमानाने उरलेल्या आयुष्याची वाटचाल करीत आहे.

वास्तविक ज्याच्याकडे आयुष्यभर चाकरी केली त्यांच्याकडे कोणतीही गोष्ट मागावयास काहीच हरकत नव्हती पण तो म्हणतो, “किती जनांचं बगावं त्येनी? आभाळ फाटलंया, कुठं म्हणून लागावं ठिगळ?” या रामोशीच्या बोलण्यावरून त्याचा समजूतदारपणा दिसतो. बकऱ्यावानी पालापाचोळा खाऊन दिवस काढण्याची वेळ त्याच्यावर आली. पण तो दोष आपल्या नशिबाचा आहे आणि आपल्या नशिबाचे भोग निमूटपणे सोसलेच पाहिजेत ही त्याची प्रामाणिक भावना असल्यामुळे कोणतीही तक्रार न करता तो जीवन कंठतो. धर्मा रामोशीचा सहनशीलपणा लेखकाने अत्यंत प्रत्ययकारीपणे चित्रित केले आहे.

११) वडरवाडीच्या वस्तीत.....

समाजव्यवस्थेने लादलेल्या अस्पृश्यतेमुळे सगळ्या समाजालाच दुःखे भोगावी लागतात, तसेच व्यक्तिगत पातळीवर भावनिक कोंडमारा सहन करावा लागतो. असाच भावनिक कोंडमारा 'वडरवाडीच्या वस्तीत' या कथेतील 'लक्ष्मी' नावाच्या स्त्रीला भोगावा लागत आहे.

'वडरवाडीच्या वस्तीत' या कथेत 'वडरवाडीच्या वस्तीचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, "नायगावहून पंढरपुरास जाणाऱ्या मोटाररस्त्याच्या कडेला पाच-पंचवीस झोपड्या नि ओबडधोबड बांधणीची घरे एवढाच वडरवाडीचा पसारा होता. उकिरडे हुसकत असलेली कोंबडी, भिंतीलगत उकीर काढून त्यात शेषट्या चावीत पडलेली कुत्री, तेल लावलल्या उडदासारखी काळीशार पोरे, उघडीनागडी, बैदुलाने खेळत असलेली."'^{२०}

अशाच वस्तीत लक्ष्मी व तिचा म्हातारा बाप दोघेजण रहात असतात. या कथेतील नायिका लक्ष्मी दिवसभर हिंडून शेण गोळा करून गवऱ्या थापी व त्या वाण्याममद्याच्या बायकांना विकत असत. तिचा बाप दिवसभर मेंढरे घेऊन रानोमाळ फिरते. लक्ष्मी आपल्या बापाप्रमाणेच अंगलटीने असून रंगाने मात्र उजळ, श्यामल आहे. त्यामुळे वडरवस्तीतील पोरं तसेच नायगावातील पोरेही तिच्यावर जीव टाकत असतात. लक्ष्मीने जीवापाड असा एक मेंढा सांभाळलेला असतो, त्याचे नाव तिने 'हिऱ्या' ठेवलेले असते.

लक्ष्मी ज्याप्रमाणे कष्टाळू आहे तशीच ती धाडसीही आहे कारण एक जिवंत लांडगा तिच्या चपळाईमुळे पकडलेला असतो. काही दिवसांतच लक्ष्मीचा बाप मरतो तेव्हा आधारासाठी लक्ष्मी काळ्या वडराबरोबर राहते. काळ्या वडराच्या संगतीत राहून लक्ष्मीत खूप बदल होतात. तिच्यातील झालेले बदल वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, "बाप गेल्यापासून घुमी झालेली लक्ष्मी कोकाटासारखी

कलकलू लागली. काळ्याने आणलेल्या साड्या नेसून भिंगरीगत फिरू लागली.”^{२१}

हिन्याची काळजी घेणारी लक्ष्मी वडराच्या संगतीत राहून त्याच्याकडे दुर्लक्ष करू लागते. पण काही दिवसांतच दुःख लक्ष्मीच्या वाट्याला येऊ लागते. उन्हात खाणीतले दगड फोडण्याचे काम करणारा काळ्या दररोज दारू पिऊन येऊन लक्ष्मीला मारहाण करू लागतो. तिच्या हंबरड्याने मात्र हिन्याची परड्यात तडफड होते.

संध्याकाळी पुन्हा काळ्या चिऊन तडफडत लक्ष्मीच्या झोपडीत येतो. जेवणासाठी तो सागुती मागतो. चिडलेली लक्ष्मी त्याच्यावर ओरडते व म्हणते, “मिळाल्याला पैसा कलालाच्या घरात घालतुयास अन ल्हास हून खात्येच्यात डुकरागत लोळतुयास, उघडीवाघडी हुते, म्हणून तुजी सावली घेतली, तर तूच लागलास आगीत जाळाय़ा.” (वडरवाडीच्या वस्तीत, पृ.७३)

लक्ष्मीच्या या उलट्या उत्तराला काळ्या खूप चिडतो व हिन्याला मारण्यासाठी कुन्हाड उचलतो. परंतु लक्ष्मी त्याच्या हातातील कुन्हाड हिसकावून घेऊन भिरकावून देते. काळ्या जास्तच चिडतो व लक्ष्मीला मारहाण करतो. तेवढ्यात हिन्या जोरात हिसका मारून दावे तोडतो. लेखक त्याचे वर्णन करताना म्हणतो की, “मुंडी खाली घालून तो त्वेषाने चालत गेला आणि काळ्याच्या गुडघ्यावर आपल्या कणखर शिंगात असेल नसेल तेवढे बळ एकवटून त्याने धडक मारली. नारळ फुटताना व्हावा तसा आवाज झाला. आत्यंतिक वेदनेने ओरडत काळ्या खाली कोसळला.”^{२२}

पुन्हा मागे फिरून हिन्या काळ्याच्या डोक्याला मालीग बाजूला धडक मारतो. “कृष्ण अष्टमीला दहीहंडी फुटावी, तसे काळ्याचे टाळके फुटले, आणि

हिन्याचे मस्तक शेंदूर फासल्यागत लालभडक झाले!”(वडरवाडीच्या वस्तीत, पृ.७४)

अशाप्रकारे शेवटी हिन्या लक्षीला छळणाऱ्या काळ्या वडराचा जीव घेतो. असा हा माणसाला ठार मारणारा हिन्या व जीवंत लांडगा पकडणारी लक्षी सुखाने वडरवस्तीत नांदत आहेत. माडगूळकरांच्या कथेत प्राणीमात्रांवर जीव ओवाळून टाकणाऱ्या व्यक्ती, तसेच त्यांच्यातील अतूट नाते यांचे वर्णन अत्यंत प्रांजळपणे आढळून येते.

१२) गोविंदा कातकरी-

कातकरी समाजातील दारिद्र्य त्याचप्रमाणे त्यांच्यातील मागासलेपणा याचे वर्णन माडगूळकरांनी ‘गोविंदा कातकरी’या कथेत अत्यंत विदारकपणे चित्रित केलेले आहे. लेखकाचा व गोविंदा कातकरी यांचा दीर्घ परिचय असल्याने त्यांच्याबद्दल लेखकाला अपार प्रेम आहे.

‘गोविंद कातकरी’ या कथेची सुरुवात करताना माडगूळकर म्हणतात की, “पुण्याच्या आसमंतात घोटवडे नावाचे गाव आहे. या गावापासून मैलावर झाडीने गर्द हिरवे झालेले डोंगर आहेत त्या डोंगराच्या उतरणीवर गवताने शाकारलेल्या पाच सहा सुरेख झोपड्या आहेत. त्यांच्यापुढची अंगणे मेंढ्यांच्या लेंड्यांनी सारवून हिरवीगार ठेवलेली असतात. पुढे लागूनच असलेला ओढा बारा महिने तेरा काळ खळखळत असतो. यांपैकी एका झोपडीत गोविंदा कातकरी राहतो.”^{२३}

गोविंदा कातकरी हा येथे राहणाऱ्या सर्व लोकांचा नायक म्हणजेच राजा आहे. तो पुण्याला भाऊसाहेब चव्हाण यांच्या घरी येऊन तेथील सर्व खबर पोचवीत असतो. अठरा वीस मैलांची पायपीट करून येऊन तो भाऊसाहेबांना

शिकारीसाठी कोणते जनावर आले याची बातमी देतो. तेव्हा भाऊसाहेबांचा मुलगा शिवाजी व त्यांचे मित्र शिकारीसाठी जातात.

गोविंदाचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो की, “सारा जन्म जंगलात काढलेल्या गोविंदापाशी वाघाची नजर आहे, पिसोऱ्याची चपळाई आहे आणि डुकराचे बळ आहे.” (गोविंदा कातकरी पृ.११७) असा हा गोविंदा धाडसीही आहे. असाच एक प्रसंग निवेदक सांगतो. ‘एक डुक्कर घाणेरीच्या जाळकटीत शिरते. जिथे बोट शिरायलाही वाव नसतो. अशा ठिकाणी गोविंदा त्या जाळकटीत शिरतो. सर्वांना वाटते की खिंडीत सापडलेल्या गोविंदाला डुक्कर मारून टाकले असेल. परंतु काही क्षणात डुक्कर बाहेर येते व त्याला मारले जाते. गोविंदाही त्याच्या मागे येतो. गोविंदा डुकराच्या हल्ल्यातून सुखरूप वाचून आल्याने सर्वजण त्याच्या धाडसाबद्दल कौतुक करतात. गोविंदा त्या रात्री पोटभर जेवतो.’

भरपूर जेवल्याचा आनंद त्याच्या चेहऱ्यावर झळकत असतो. माडगूळकर म्हणतात की, “भाकरी हा खरोखरीच त्याच्या पुढचा जळता प्रश्न आहे. कंदमुळे, रानटी फळे खाऊन त्याला महिनेन् महिने राहावे लागते. अन्नाच्या तुटवड्यामुळे हा कातकरी काहीही खातो. कातडे आणि मांस असलेले त्याला काहीही चालते. पोटचे पोर सोडून कुठलाही कातकरी काहीही खातो. ”^{२४}

कातकरी समाजातील व्यक्ती घुबड त्याचप्रमाणे भेकर, त्याची कातडी व मांस खातात. अशा या कातकऱ्यांचा निवारा म्हणजे आंब्याच्या झाडाखाली झोपड्या असल्या तरी फक्त त्या चार महिनेच उपयोगी पडतात. थंडीच्या दिवसात ही माणसे भाततुसाच्या ढिगाऱ्यात झोपतात. त्यांना थंडी, गारवा काहीही माहित नाही. अशा या व्यक्तींच्याबद्दल लेखक म्हणतो,

‘शय्या भूमितलं, दिशोपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनम् ।

एते यस्य कुटिम्बिनो वद, सुखी, कस्मात् भयं योगिनः ॥'(गोविंदा कातकरी, पृ. १२०)

गोविंदाला मात्र स्वातंत्र्य म्हणजे काय? रसायनशास्त्र हे काहीही माहिती नाही. कसले नवयुग येणार आहे आणि कसली मानवता उलथणार आहे याचेही ज्ञान नाही. पुण्याहून जे लोक शिकारीसाठी येतात, त्यांना नीट वागवावे, त्यांच्या जीवाला धोका तर आपल्या जीवाला धोका हे त्याला उमगते.

एकदा शिवाजी नवख्या शिकारीला घेऊन येतो. त्यावर गोविंदा त्याला म्हणतो, “कशाला आनतोस असली भुतं? खायास भार ” तिघेही अंधारात शिकारीला जातात. नवख्या शिकारीच्या हातून बंदुकीचा बार शिवाजी व गोविंदा यांच्या मधोमध असलेल्या धोंड्यावर बसतो. या आवाजाने सर्वांचे डोके दगडासारखे होतात. पण क्षणांत गोविंदा भानावर येतो. बाऊसाहेब चव्हाणांना रागाने गोविंदा म्हणतो, “कशाला आनलास भुताला? हातात बंदूक उडाली त्याची, बराच्या बरा, न्हाईतर तुजा पोरगा मरत व्हता, सावद झाला, ओ म्हनला, म्हणून गप्प न्हाईलो, न्हाईतर आनत व्हतो त्या सायबाला झाडावरून वानरावानी खाली तिरकमठ्यांना.” (गोविंदा कातकरी, पृ.१२१)

स्पष्ट, सडेतोड बोलणारा गोविंदा आता मात्र खूप थकला आहे. एखाद्या वठल्या झाडासारखे त्याचे शरीर झालेले आहे. डोळे खोल गेलेले आहेत. गालफडे बसली आहेत, कमरेत थोडा वाकला आहे. अशा वयातही अठरा वीस मैल पायपीट करून पुण्याला येतो. येताना तो विविध प्रकारची कंद घेऊन येतो. व म्हणतो, “हे भाजून खाऊन बग, हे उकडून चव तरी घे, गुलावानी लागतो.”(गोविंदा कातकरी, पृ.१२२)अशाप्रकारे गोविंदाचे बोलणे ऐकून मन हलते

आणि जवानीत दांडगादुंडगा असलेला गोविंदा आता काही दिवसांचाच सोबती असल्याने वाईटही वाटते, असे निवेदक म्हणतो.

१३) ओझं -

दारिद्र्यामुळे होणारा भावनिक कोंडमारा माडगूळकरांनी 'ओझं' या कथेत चित्रित केलेला आहे. 'लाडाबाई' या नावाच्या स्त्रीभोवती ही कथा गुंफलेली आहे. लाडाबाई गरोदर असल्याने तिला खूप पोट आलेले आहे. पुलाच्या आडोशाला वसलेल्या गलिच्छ वस्तीत ती राहते. लेखक त्या वस्तीचे वर्णन करताना म्हणतात, "उंच पुलाच्या पायाशी वसलेली ही वस्ती, एखाद्या भिंतीच्या आडोशाला बसलेल्या गलिच्छ डुकरिणीसारखी वाटत होती, सांडपाण्यात डुंबत बसलेल्या लैकुरवाळ्या डुकरिणीसारखी.^{२५} लाडाबाई विचार करू लागते की ही आपली बाळंतपणाची कितवी खेप असेल? "सात का आट? आट कशी? सातच" (ओझं, पृ.१२३) असे विचार करत असताना तिच्या डोक्यात फार गोंधळ होतो. सगळं काम सोडून शेवटी ती बाहेर येऊन बसते व हिशोब करू लागते.

लेखक म्हणतो की, "लाडाबाईला काहीबाही जुन्या आठवणी येऊ लागल्या. चिरगुटाचं उठळं उपसत बसावं, तशी ती आठवणी उपशीत राहिली. कसले कसले वास येऊ लागले. काळीज सारखं लकलकू लागलं. दोऱ्याच्या गुंडीचा व्हावा, तसा मधेच सगळा गुंता झाला. डोळे बारीक करून लाडाबाई गुंता सोडवू लागली."^{२६}

गावभर फिरून गंजलेले पत्रे, दहा ठिकाणाहून गोळा केलेल्या फाटक्यातुटक्या विटा, तरटाचे तुकडे, काळ्या कुजक्या फळ्या असले सामान गोळा करून लाडाबाईचा नवरा सोमा खोपटाकडे येतो. टोपी-कोट घालून तसाच

खाली भुईवर बसतो व लाडाबाईला विचारतो, 'मग, ग, काय करायचं?' लाडाबाई दचकून विचारते, 'कशाचं, बाळातपनाचं?' लाडाबाई काहीच बोलत नाही.

लाडाबाईचे बाळंतपण तोंडावर आलेले आहे. त्यामुळे सोमा गडबडून गेलेला आहे. लेखक म्हणतो की, "कारण तो आता पार खंगला होता. डोक्याचे केस पिकले होते. दात पडले होते. खोकला झाला होता हातापायातलं बळही गेलं होतं. शरीरानं थकला, म्हणजे मनांही माणूस थकतो. सोमा आता थकला होता. आजपर्यंत त्यानं सगळं धकावून नेलं होतं. पण आता काही जमत नव्हतं." २७

सोमाचे म्हणणे होते का लाडाबाईनं एखादी बारीकसारीक चोरी करावी आणि तुरुंगात जावं तिथं सगळं बाळंतपण व्यवस्थित होईल. बायकोला आपले म्हणणे पटवून देताना सोमा म्हणतो, 'बाळतपनात काय आजार झाला, व्हय नव्हं झालं, तर काय करणार आपुन?.....म्हणून म्हणतो, हे बरं हाय' (ओझं, पृ.१२५) लाडाबाई रात्रभर याचा विचार करू लागते.

दुसऱ्या दिवशी दुपारी खांद्यावर पोतं टाकून, चांगली वस्ती गाठून हिंडू लागते. सगळीकडे शुकशुकाट पाहून एका बंगल्याजवळ येऊन धीर करून ती फाटकातून बंगल्याच्या आवारात घुसते. खिडकीतून ती आपल्याला उचलायला कोणती वस्तू आहे का ते पाहू लागते. खरे तर लाडाबाईला खरी चोरी करायची नसते तर फक्त दाखविण्यासाठी, तुरुंगात जाण्यासाठी तिला चोरी करायची असते. टेबलावरील लखलखीत तांब्या तोही चांदीचा व भांडं उचलून ती पोत्यात टाकते. लाडाबाईला मात्र चोरी करत असताना कोणी पाहिले नाही. त्यामुळे ती गोंधळून जाते. तिच्या मनात प्रश्न निर्माण होतो, "चोरी केली, ध्या दिवसा केली पण ती आता ती चोरी म्हणून धरणार कोण?" इकडेतिकडे बघत लाडाबाई फाटकातून

बाहेर पडणार तोच दुसऱ्या बंगल्यातील माळी गप्पकन तिचे मनगट धरतो व घरातील मालकिणीला हाक मारू लागतो. बाई बाहेर येताच तो म्हणतो, 'ही बाई तुमच्या घरात शिरून भाईर पडल्याली मी बघटली.' माळी लाडाबाईचे पोतं हिसकावून घेतो व त्यातून चांदीचा तांब्या व भांडं बाहेर काढतो.

लाडाबाई मात्र भितीने थरथरत असते. लाडाबाईचे पोट, तिची अवस्था पाहून तिला सोडून दिले जाते. लाडाबाई मागे न बघता धापा टाकत पोट सावरत घराकडे येते. संध्याकाळी सोमा घरी आल्यावर ती त्याला म्हणते, 'मी झाडाच्या आडुशाला बाळात हुईन, आन् नदीच्या पाण्यात पोरगं धुईन, पर झेलात न्हाई जायाची. परान गेला, तरी न्हाई जायाची.' (ओझं, पृ.१२८)

माडगूळकरांनी अशाप्रकारे समाजातील मागासलेल्या गोसावी जातीतील व्यक्तीची, स्त्रियांची दयनीय अवस्था चित्रित केलेली आहे. या कथेविषयी गो.मा.पवार म्हणतात, " गरिबी झाली, म्हणून माणसानं अब्रू सोडावी आणि तुरुंगात जावं हे तिला भावतही नव्हतं आणि तसा प्रयत्न करून तिला ते जमतही नाही. नैसर्गिकपणे ज्या गोष्टी आनंददायक वाटाव्यात, त्या बाबतीत केवळ दारिद्र्यामुळे माणसाच्या मनाची जीवघेणी ओढताण होते. जगणं हेच ओझं होऊन बसतं. सगळ्याच दलितांच्या जिण्याला हा दारिद्र्याचा शाप असल्याचे प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे या कथांतून चित्रित झाले आहे."२८

१४) शिदा चांभार (चांभार समाजातील उपेक्षितांचे चित्रण)

परंपरागत धंदा करीत असताना, त्यातून चार पैसे मिळविण्यासाठी माणसाला वेगवेगळ्या युक्त्या कराव्या लागतात. 'शिदा चांभार' या व्यक्तिचित्रणात्मक लघुकथेतून शिदा चांभार आपला माल खपविण्यासाठी

गिन्हाईकाशी कशी लाडीगोडी करतो, याचे चित्रण आहे. शिदा हा एक स्वाभिमानी पण आर्जवी स्वभावाचा चांभार आहे. आपल्या गोड बोलण्याने आपला माल सहज खपवितो. त्याच्या अंगी व्यापारीवृत्ती पूरेपूर मुरलेली आहे. शिदा आर्थिकदृष्ट्या दबला गेला असला तरी कोणाच्याही दबावाखाली कामे करित नाही. मानापमानाची फिकीर तो कधीच करित नसल्यामुळे लोकांच्या पोटात शिरून कामे करून घेण्याची कला त्याला चांगली साधलेली आहे. त्यामुळे वरवरच्या बोलण्याने आपण केव्हा फसतो आहोत याची कल्पना मी मी म्हणणाऱ्यांना येत नसे.

तुटलेली चप्पल पाहिल्यावर त्याचा केवळ दुरूस्तीचा विचार करित नाही तर समोरच्या माणसाच्या गळ्यात नवा जोड कसा बांधता येईल याचा विचार तो करतो. अशाचप्रकारे निवेदकाला नवा जोड घेण्यास सांगतो. तोंडाने 'इसार विसार' मागणार नाही म्हणतो पण दोन-चार रूपये गिन्हाइकांकडून वसूल केल्याशिवाय राहत नाही. इसार म्हणून घेतलेले पैसे घरच्या अडचणीसाठी खर्चावे लागतात. त्यामुळे गिन्हाइकांची कामे होत नाहीत. शिदाला मात्र याची पर्वा नाही. लोक त्याला मुर्दाड म्हणतात.

लोक आपल्याला काय म्हणतात याची शरम शिदाला वाटत नाही. चप्पल बांधताना सुध्दा आपण प्रामाणिक व इमानदार आहोत असे तो सांगतो पण चपलाच्या तळात माती घालायला तो विसरत नाही. त्याची ही लबाडकी उघडकीला आली की, “ का करावं, जी? पोटासाठी लबाडी करावी लागती! पोट मोटं वाईट हाय, धनी!” असे तो मुर्दाडपणे बोलतो. त्याचा हा नैतिक दृष्टिकोण परिस्थितीने निर्माण केलेला असतो.

गांधीवधानंतर जाळपोळ होते, त्यामध्ये लूटालूट होते. या लुटीमध्ये शिदा अनेकाची भांडी, गाद्या, धान्य पळवून आणतो. मातीच्या गाडग्या मडक्यात अन्न

शिजवून खाणारा शिदा तांब्याच्या हंड्यात पाणी तापवितो. पितळी घंगाळात पाणी घेऊन आंघोळ करतो. कलईच्या ताटात जेवतो आणि गादीवर झोपतो. जी सुखे त्याला प्रामाणिकपणे वागून मिळालेली नसतात ती सुखे तो या मार्गाने मिळवतो. ज्यावेळी पोलिसांची धाड त्याच्या घरावर पडणार असते. त्याअगोदर चार दोन भांडी घरात ठेवून उरलेली भांडी खोपटामागील आडात टाकतो. पोलिसांची धाड पडते. त्यावेळी ब्राम्हण त्याला म्हणतात, “शिद्या, लेका, आमचं खाऊन आमच्यावर उलटलास. तुझ्या पायात बेड्या ठोकल्या पाहिजेत!” गाद्या, उश्या, चारदोन भांडी एवढाचा जिन्नस शिद्याजवळ सापडतो. गव्हाची पोती कुठे आहेत हे विचारताच शिद्या म्हणतो, “गहू आणलं ते गेलं खाऊन खायाचा जिन्नस कुठला न्हातुया? ही चार भांडी हैती. चांभारानं शिवल्याली चालत असली तर न्या जा बापडी!” (शिदा चांभार, पृ.३७) या वाक्यातून सवर्णांच्या सोवळ्याचा उपहास शिद्याने केलेला आहे.

परिस्थितीने माणूस हा कसा बनत जातो याचे चित्रण येथे आढळते. या ठिकाणी शिदा चांभार वरवर भोळाभाबडा वाटतो पण तसा तो नाही. या ठिकाणी मुर्दाड बेरकी शिद्या पाहून आपल्या मनात चीड निर्माण होते पण त्याच्या अंतर्मनाचा वेध घेतल्यास दारिद्र्यामुळे ठसठसणारे त्याचे दुःख दिसते. गो.मा.पवार या कथेविषयी म्हणतात, “अस्पृश्यांच्या ह्या गैरवर्तनाच्या मुळाशी त्याचं भयानक दारिद्र्य असतं. बोलण्याच्या वाकुडपणापाठीमागे, नेहमी अपमानित जिणं जगावं लागतं, त्याची भरपाई करण्याची सुप्त प्रेरणा असते. अशीच प्रचिती माडगूळकरांच्या या चित्रणावरून येते.”^{२९}

२) भटक्या समाजातील उपेक्षितांचे चित्रण करणारी कथा-

व्यंकटेश माडगूळकर यांनी महार, मांग, रामोशी, गोसावी, चांभार या समाजातील व्यक्तींचे चित्रण आपल्या कथेमध्ये केलेले दिसते. त्याचप्रमाणे त्यांनी पारधी समाजाचे चित्रण अत्यंत विदारकपणे आपल्या कथेत केलेले दिसते.

१) पारधी

सतत भटकंती करित फिरणाऱ्या, प्रत्येक गावाबाहेर आपली पालं ठोकून राहणाऱ्या पारधी समाजाचे, त्यांच्या दारिद्र्याचे चित्रण माडगूळकरांनी अत्यंत समर्पकरितीने चित्रित केलेले आहे.

या कथेतील निवेदक सुट्टीसाठी गावी येतो. सुगीचे दिवस असल्याने रानातल्या पत्र्यात रहातो. रामाश्याला तो सोबतीला म्हणून ठेवून घेतो. अशाचवेळी फासेपारध्यांची दोन पाले तेथे राहण्यासह येतात. निवेदकाला सोबत कुणीतरी असल्याचा आनंद होतो. माडगूळकर पारध्यांचे वर्णन करताना म्हणतात की, “पाखरे उतरावीत, तशी पारध्यांची पाले काळ्या रानात उतरली. घोड्याप्रमाणे पावंडावर चालणाऱ्या त्यांच्या चार गाई रानांत हिंडू लागल्या, लेकरवाळ्या कोंबड्या पालाभोवती फिरू लागल्या. अंगावर काहीही कपडे न घातलेली पारध्याची पोरे झिंज्या आवरीत धावू लागली.”^{३०}

निवेदकाने बोलवताच एक वीस वर्षांचा मुलगा व पन्नाशीचा एक बुटका गडी त्याच्याकडे येतात. निवेदक त्यांना विचारतो, “कोण लोक रे, तुम्ही? यावर वयाने झालेल्या पारधी उत्तर देतो. पाटील आम्ही पारधी, राजपारधी.” नाव विचारताच तो म्हणतो की, “माझं नाव मिठू शिपाई” हा माझा पुतण्या आहे. याचे नाव रमजान आहे. निवेदकाला रमजान फाकत्या भोसले हे ऐकून या नावात विनोद वाटतो. परंतु निवेदकाच्या मनात प्रश्न निर्माण होतो की, एरवी गावापासून दूर माळावर उतरणारे इतक्या शेजारी का उतरले? हा प्रश्न मिठूला विचारताच तो उत्तर

देतो की, “आमची जात खराब लोक म्हणून नाव मिळवलेली. आम्ही गावाबाहेर लांब राहिलो अन् तुमच्या सारख्याच्या रानातला काही जिन्नस नाहीसा झाला तर पहिली पाळी आम्हांवर. आम्ही नेलेलं असू नसू, पर पाटलानं आम्हांला धरून नियाचं, चार काठ्या म्हणून आमच्या अंगावर ओढायच्या. ईळभर धरून चावडीत बसवायचं. म्हणून आम्ही गावाशेजारीच व्हातो. कुनीबी नजर ठेवावी, पालाच्या झडत्या घ्याव्यात.” (पारधी, पृ.१०६) पारधी समाजातील लोक आपल्या पाल्यात कधीही दिवा लावीत नाहीत हे मिठूच्या बोलण्यावरून निवेदकाला कळते.

थोड्याच वेळात मिठू शिपाईचा दुसरा पुतण्या काहीतरी येऊन सांगताच तिघेही उठून गडबडीने निघून जातात. संध्याकाळी मिठू शिपाई व त्याची पोरं निवेदकाकडे येतात. शिकार मिळाली का विचारताच मिठू म्हणतो, ‘नाही दादा मस्त खटपट केली, पर गिधूड काय फाशावर आलंच न्हाईत.’ यावरून निवेदकाला कळते की गिधाड हे पारधी समाजातील लोकांचे अन्न आहे. निवेदकाला जे जे माहिती नाही ते ते माहित करून देण्यासाठी तो घुबडपक्षीही खातात हे सांगतो.

निवेदकाला मिठू शिपाई गिधाड मारून देण्याची विनंती करतो. निवेदक मिठूला गिधाडाबद्दल चितूर आणून देण्याचे सांगतो. निवेदक व पारधी आपापल्या कामाला लागतात. परंतु दोघांनाही गिधाड किंवा चितुर सापडत नाही. शेवटी निवेदकच मिठूला एखादा गिधाड दाखवण्यास सांगतो. गिधाडासाठी हे पारधी गावातील कुत्रे मारून रानात टाकतात. संध्याकाळी बांधावर गिधाड उतरतात. त्यातील नेम धरून निवेदक गिधाड मारतो व पारध्यांना देण्याच्या हेतूने त्यांना हाक मारावी म्हणून तो त्याच्या पाल्यांकडे पाहतो तर त्यांची पाले तेथून उठून गेलेली असतात. त्यांचा शोध घेण्याच्या उद्देशाने निवेदक दोन माणसे पाठवतो परंतु त्यांचा शोध लागत नाही.

पारधी समाजाच्या व्यक्तींना रोज पोट भरण्यासाठी सतत कोणतीही शिकार करण्याची गरज असते. त्याच्या वाट्याला दारिद्र्य तर आहेच तसेच या व्यक्ती देवावरही विश्वास ठेवणाऱ्या आहेत.

गो.मा.पवार म्हणतात, “माडगूळकरांच्या ठिकाणी असणारी आस्था, कुतूहल आणि मनोवृत्तीचा व्यापकपणा यांमुळे भटक्या जातीतील माणसांशी संबंध आल्यावर त्यांचे जगणे ते न्याहाळतात. आस्थेवाईकपणाने माहिती मिळवितात व छोटेखानी व्यक्तिचित्रांतून ती माणसे त्यांचा जीवनक्रम, त्यांचा व्यवसाय याचे प्रत्ययकारी चित्रण करतात.”^{३१}

लेखकांचा पारध्याशी जास्त संबंध आल्याने त्यांचे पारध्यांवरच्या लेखनाला कथात्मक स्वरूप प्राप्त झालेले आहे.

समारोप -

माडगूळकरांच्या ‘ओझं’ या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत गो.मा.पवार म्हणतात, “ग्रामजीवनाशी अपरिहार्यपणे संबंधित असणारे अस्पृश्य, बलुतेदार हे माडगूळकरांच्या कथांचे विषय बनलेले आहेतच, शिवाय आपल्या उपजीविकेसाठी काही प्रमाणात का होईना, गावावर अवलंबून असणाऱ्या भटक्या, आदिवासी जातीतील लोक हेही त्यांच्या चित्रणाचा विषय झालेले आहेत.”^{३२}

त्यांच्या ‘देवा सटवा महार’ या कथेत सवर्णाने दलितावर केलेल्या अन्यायाचा प्रक्षोभ दिसतो. तर ‘गोडे पाणी’ या कथेत स्वार्थाच्या पोटी गावकरी गाव म्हणून अस्पृश्य जातीवर किती अन्याय करू शकते यांचे स्पष्ट वर्णन येते. अस्पृश्य व्यक्ती निरपराध असली तरी तिला अपराधी समजून मारहाण करतात याचे वर्णन माडगूळकरांनी ‘अखेर आकण्या घरी आला’ या कथेत पहावयास मिळते. व्यक्तीव्यक्तीमधील भांडणे जातीजातीच्या भांडणाच्या पातळीवर कसे जाते याचे

चित्रण 'आडिट' या कथेत पहावयास मिळते. 'शिदा चांभार' या कथेतील शिद्याला खोटे बोलणे, संधी मिळेल तेव्हा लोकांना अपमानास्पद बोलण्याची वाकडेपणा शिदा चांभारात असतो.

'धर्मा रामोशी' या कथेतील धर्माचा प्रामाणिकपणा तसेच त्याची हलाकीची स्थिती पाहून हळहळणारा ब्राम्हण निवेदक व धर्माला मदत करणारी निवेदकाची आई यांचे माणुसकीचे नाते जाणवते. 'पडकं खोपट' या कथेत एकमेकांवर मायेची भावना असणारे राव्या भाव्या शेवटी एकमेकांचा जीव घेतात असे विदारक चित्रण या कथेत आढळते.

'वारी' या कथेत विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी आतुर झालेला अर्जुना याचे व्यक्तिचित्रण आढळते. 'पारधी' या कथेत पोटाची खळगी भरण्यासाठी सतत भटकंती करणाऱ्या पारधी समाजाचे, त्यांच्या दारिद्र्याचे हळुवार चित्रण या कथेत आढळते. 'वडरवाडीच्या वस्तीत' या कथेतील नायिका लक्ष्मीचा साहसीपणा तसेच लक्ष्मीवर हुकूमत गाजविणारा काळ्या व लक्ष्मीला छळणाऱ्या काळ्याला ठार मारणारा हिऱ्या नावाचा मेंढा यांचे रेखाटन आलेले आहे.

'ओझं' या कथेत दारिद्र्यामुळे होणारा भावनिक कोंडमारा किती विदारक असते, याचे दर्शन घडते. 'गोविंदा कातकरी' या कथेत जीवन जगणारा गोविंदा, त्याचा धाडसीपणा तसेच पोट भरण्यासाठी धडपडणाऱ्या व्यक्तीचे चित्रण येते. 'रामा मैलाकुली' या कथेतील रामा व्हरल पिढीजात धंदा सोडून मैलाकुलीचे काम करणारा आहे व मिळेल त्या पैशात आपले, बहिणीचे व भाच्याचे पोट भरीत आहे. 'नामा मास्तर' या कथेतील नामा ही दलित समाजातील व्यक्ती शिकून मास्तर होते तर 'गणा महार' या कथेतील गणा तराळकीचे काम सोडून तमाशात ढोलगी वाजविण्याचे काम करून पोट भरीत असतो, याचे चित्रण आलेले आहे.

अशाप्रकारे माडगूळकरांनी समाजातील सर्व थरांतील व्यक्तीचे चित्रण केलेले आहे. गो.मा.पवार म्हणतात, “आपल्या समाज व्यवस्थेतील जन्मजात अस्पृश्यतेचा एक अटळ परिणाम म्हणजे त्यांच्या वाट्याला आलेले भयंकर दारिद्र्य सगळ्याच दलितांच्या जीवनाला भयानक दारिद्र्य कसे व्यापून राहिलेले असते, याचे कलात्मक संयमाने केलेले व म्हणून अतिशय प्रत्ययकारी ठरणारे विदारक चित्रण माडगूळकांच्या अनेक कथांतून येते.”^{३३}

“ग्रामजीवनातील दुःख हे कथेचे केंद्रस्थान, सहजसोपी निवेदनशैली, व्यक्तिचित्रणात बारीक तपशील, सूक्ष्म निरीक्षण ही त्यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये होत. त्यांच्या सुरुवातीच्या लिखाणावर माट्यांची छाप आहे. माडगूळकरांनी आपल्या लेखनाने ग्रामीण कथेला एक उंची प्राप्त करून दिली. ‘माडगूळकरांनी ग्रामीण कथेला खानदान दाखविले असे’ म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात”^{३४} ते योग्य आहे.

सारांश व्यंकटेश माडगूळकर हे ग्रामीण जीवनाचे व्यापक भान असलेले कथाकार आहेत याची प्रचिती येते. ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणात गावाच्या आत राहणारे दलितेतर सवर्ण समाजाचे चित्रण करणे जसे आवश्यक तसेच या ग्रामजीवनाचा अविभाज्य भाग असलेले दलित आणि या गावावर प्रसंगपरत्वे अवलंबून असलेले भटका समाज याच सर्वांचे चित्रण करणे आवश्यक असते. या निकषावर व्यंकटेश माडगूळकर हे परिपूर्ण ग्रामीण कथाकार आहेत असे म्हणता येते.

आता पुढील प्रकरणात चारुता सागर यांच्या कथेतील उपेक्षितांचे चित्रण करणाऱ्या कथांचा विचार करू.

संदर्भ

- १) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
संपा. पवार गो.मा., प्रथमावृत्ती १९८७, पृ.५
- २) तत्रैव - पृ. ९, १०
- ३) तत्रैव - पृ. १०
- ४) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' प्रस्तावना-पवार गो.मा. पृ. ६, ७
- ५) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
संपा. पवार गो.मा.प्रथमावृत्ती १९८७, पृ.३८
- ६) तत्रैव - पृ. ४२
- ७) तत्रैव - पृ. ४४
- ८) तत्रैव - पृ. १०३
- ९) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' प्रस्तावना-पवार गो.मा. पृ. ९
- १०) तत्रैव - पृ. ११
- ११) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
संपा. पवार गो.मा.प्रथमावृत्ती १९८७, पृ.२५
- १२) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' प्रस्तावना-पवार गो.मा. पृ. २४
- १३) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
पूर्वोक्त, पृ.८८, ८९
- १४) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' प्रस्तावना-पवार गो.मा. पृ. १८
- १५) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
पूर्वोक्त, पृ.१९

- १६) तत्रैव - पृ. ५१
- १७) तत्रैव - पृ. ५८
- १८) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' प्रस्तावना-पवार गो.मा. पृ. १२
- १९) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
संपा. पवार गो.मा. प्रथमावृत्ती १९८७, पृ.१२
- २०) तत्रैव - पृ. ६७
- २१) तत्रैव - पृ. ७१
- २२) तत्रैव - पृ. ७४
- २३) तत्रैव - पृ. ११६
- २४) तत्रैव - पृ. ११९
- २५) तत्रैव - पृ. १२३
- २६) तत्रैव - पृ. १२४
- २७) तत्रैव - पृ. १२५
- २८) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' प्रस्तावना-पवार गो.मा. पृ. १७
- २९) तत्रैव - पृ. १४
- ३०) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
संपा. पवार गो.मा.प्रथमावृत्ती १९८७, पृ.१०४
- ३१) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं' प्रस्तावना -पवार गो.मा. पृ. २२
- ३२) तत्रैव - पृ. २१

- ३३) तत्रैव - पृ. १५
- ३४) हातकणंगलेकर, म.द. - महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका,
'ग्रामीण साहित्य विशेषांक' १९८०, पृ.५२

* * * * *